

OSZTÁLY VAGY RÉTEG?

Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában*

Bevezetés

A társadalom szerkezetéről való gondolkodás történetét végigkísérik azok az elméleti és empirikus próbálkozások, amelyek a különböző típusú egyenlőtlenségek megragadására leginkább alkalmas társadalmi kategorizálás megteremtésére irányulnak. Ezek közül kétségtől az egyik legrégebbi és legidőtállóbb a társadalmi osztály fogalma, amely a hetvenes évek eleje óta „reneszánszát” éli a nemzetközi szociológiai irodalomban. Az osztály mint klasszikus marxi kategória a termelőeszközökhöz való viszony alapján definiálódik, ugyanakkor az osztályelmélet mai művelői ennél sokkal szélesebb értelemben használják ezt a fogalmat. Sorensen (1991: 72–73.) például a következő három általános jellemző meglétét tekinti a társadalmiosztály-definíció minimumának):

- Az osztályok olyan strukturális helyzeteket, pozíciókat jelölnek ki, amelyeket a piaci, elsősorban a munkaerőpiaci viszonyok determinálnak. Ebben az értelemben ezek az aggregátumok „üres helyeknek” tekinthetők, amelyek a munkapiac szereplőitől, az individumoktól függetlenül léteznek.
- Az osztályhelyzetek speciális érdekekkel kapcsolódnak össze, amelyek fenntartása, „kiharcolása” az adott társadalmi osztály tagjai számára alapvető.
- Az osztálysemák a foglalkozási státuszmérésekkel ellentétben nem alkotnak vertikális hierarchiát, ebben az értelemben véve nominális mérések.

Ugyanakkor Sorensen (1994) megkülönbözteti az osztálydefiníciónak egy gyengébb, „rétegtípusú” változatát is, ami gyakorlatilag a társadalmi-gazdasági foglalkozási státusz fogalmával egyenértékű. Ez a megközelítés a Sorokin-féle státuszdefinícióból indul ki, ami nem jelent mást, mint egyéneknek vagy családoknak különböző egyenlőtlenség-dimenziók mentén való vertikális megoszlását (Sorokin [1927] alapvetően három ilyen dimenziót nevezett meg: a gazdaságit, a foglalkozást és a politikait). Vagyis, a rétegek tulajdonképpen olyan társadalmi kategóriák, amelyek az egyéneknek vagy családoknak az adott egyenlőtlenség-dimenzió(k) mentén kialakuló lehető leghomogénebb csoportjait jelentik. A fentebbi osztályfogalommal összehasonlítva a legfontosabb elméleti különbségek tehát a következők:

- a társadalmi rétegek nem „üres helyek”, ellenkezőleg, egyénekhez vagy családokhoz kötődnek;
- előállításuk általában az empiria oldaláról történik, azaz a kategóriák az individumoknak a különböző dimenziókban (iskolázottság, foglalkozás, lakóhely, anyagi helyzet stb.) elfoglalt hasonló helyzetéből adódnak (egyes esetekben egyetlen dimenzió, például a munkamegosztási helyzet alapján történik a klasszifikáció);

* A tanulmány a „Foglalkozási rétegszerkezet a mai Magyarországon” című F 026542 sz. OTKA-kutatás támogatásával készült. A tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért köszönetet mondok Kolosi Tamásnak és Róbert Péternek.

- a rétegek – ha manifeszt módon ez nem is jelenik meg – egy ordinális kategóriarendszert alkotnak.

Jelen tanulmányunk alapvető célja, hogy a kétfajta megközelítés egy-egy empirikus megnyilvánulási formáját alapul véve megpróbáljunk választ adni arra a kérdésre, vajon a rendszerváltást követően a magyar foglalkozásszerkezet inkább egy osztálystruktúra irányába mozdult-e el vagy még mindig a réteg fogalma a legmegfelelőbb a hazai viszonyok leírására. Az osztályszempontú kutatást a nemzetközi szakirodalomban elterjedt úgynevezett *EGP-klasszifikációval*¹, a rétegszempontú hagyományt a jól ismert *munkajelleg-csoportosítással* mérjük.

Az elemzésünk tárgyát képező két séma nemcsak fogalomhasználatában különbözik egymástól – az egyik osztályként, a másik réteggként definiálja kategóriáit –, hanem egyéb szempontból is. Ugyan mindkét klasszifikáció – legalábbis részben – a társadalmimobilitás-kutatásoknak köszönheti létét, az angol John Goldthorpe nevéhez köthető séma számára az osztályhovatartozás és a mobilitás viszonylatában az előbbi a „függő változó”, míg a munkajelleg-csoportosítás inkább a mobilitási viszonyok „magyarázó változójaként” szerepel. Goldthorpe érvelése szerint a társadalmi mobilitás két szempontból is az osztályképződés meghatározója. Egyrészt releváns, mert megmutatja, hogy tipikusan kik kerülnek az egyes kategóriákba és mennyi ideig tartózkodnak ott (az osztályok mint „*demográfiai egységek*”). Másrészt releváns az osztályérdekek kialakulása szempontjából is, hiszen a mobilitási jellemzők megadják az egyes osztályok *relatív értékét*, vonzerejét abban az értelemben, hogy azok milyen „jutalmakat” kínálnak fel tagjaiknak (Goldthorpe 1982, 1984; Marshall 1990). A munkajelleg-csoportosítás a társadalmi mobilitás vizsgálatának nem tulajdonít konstitutív szerepet, inkább csak megpróbálja megragadni és megmagyarázni az átrétegződési trendeket.

A szélesebb értelemben vett szociológiai, társadalomstatistikai elemzésekben az osztály-, illetve a réteghelyzet természetesen mint magyarázó változó jelenik meg. Vizsgálatunk aprópóját éppen az a hosszútávú kutatási program adta, amely a KSH Társadalomstatistikai és Népszámlálási Főosztályán folyik, és amelynek keretében az említett intézmény szakemberei az elérhető empirikus anyag – demográfiai, életmód, jövedelmi, mobilitási adatok – segítségével a kilencvenes évek viszonyaira leginkább adekvát és a későbbi szociológiai és társadalomstatistikai felmérésekben is jól használható foglalkozási osztályozási rendszer kifejlesztésén dolgoznak². Ezen program elméleti alapvetése szerint (Róbert 1997) a megválaszolandó legfontosabb kutatási kérdések – az elméleti fogalomhasználaton túlmenően – a következők:

- a szellemi-fizikai különbségtétel érvényessége;
- a hatalom dimenziója mentén húzódó törésvonal relevanciája, más szóval a vezetők és értelmiségiek közötti distinkció kérdése;
- a fizikai foglalkozásokon belüli hierarchia problémája;
- az ágazati különbségek kérdése.

¹ Az osztályszerkezet neoweberiánus operacionalizálása John Goldthorpe és munkatársai nevéhez fűződik, és az általuk kialakított sémát a szerzők nevének kezdőbetűi után (Erikson–Goldthorpe–Portocarero) EGP-osztályozásnak nevezik.

² A kutatás eddigi eredményeit a Bukodi–Fóti–Lakatos–Záhonyi (1999) által jegyzett kiadvány tartalmazza.

Ebben a tanulmányban, az említett két klasszifikációs rendszer empirikus összehasonlításával, elsősorban ezen konkrét kérdésekre próbálunk meg választ találni. Tanulmányunk felépítése a következő:

Először röviden vázoljuk a két séma előállításának logikai menetét és az egyes kategóriák tartalmát, majd néhány kitüntetett elméleti dimenzió mentén összehasonlítjuk a szóban forgó csoportosításokat. Ezt követően, különböző munkaerőpiaci jellemzők figyelembevételével „teszteljük” a két klasszifikáció elméleti feltevéseinek helyességét, végül röviden összefoglaljuk eredményeinket és megadjuk a további kutatások lehetséges kérdéseit.

A foglalkozási réteg(osztály)helyzet operacionalizálása

A munkajelleg-csoportosítás

Magyarországon a társadalmi-foglalkozási struktúrát empirikusan „bemérő” kategorizálások legfontosabbika kétségkívül az úgynevezett munkajelleg-csoportosítás (Ferge 1969). Ezen osztályozási rendszer hatvanas évekbeli kialakítása nagyon lényeges előrelépésnek tekinthető a hazai rétegződéskutatásban, hiszen egy olyan ideológiailag kialakított struktúráképet váltott fel (az úgynevezett két osztály-egy réteg modellt), amely nem adott módot a társadalomszerkezet korszerű értelemben vett megragadására. (A munkajelleg-csoportosítás hazai szociológiai kutatásokba való beágyazottságáról lásd Róbert tanulmányát – 1997: 26–30.) A munkajelleg-séma a KSH 1962–64. évi társadalmimobilitás-vizsgálatának elemzésekor szerepelt először mint az egyén réteghelyzetének indikátora (Andorka 1970: 20–24), majd a későbbiekben a statisztikai, szociológiai vizsgálatok bevett fogalmává vált. A modell több rétegtképző kritériumot is figyelembe vesz (Andorka–Harcsa–Kulcsár 1975), ezek közül a legfontosabbak a következők:

- az egyéni foglalkozás szellemi vagy fizikai jellege, a foglalkozás minősége (szellemi alkalmazott, szakmunkás, betanított munkás, segédmunkás);
- az adott foglalkozáshoz szükséges iskolai végzettség, szakképzettség;
- a foglalkozás ágazati jellege, amely a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági munkakörök elválasztását jelenti;
- a foglalkozási viszony (alkalmazott, önálló, segítő családtag); és végül
- a vezető beosztás dimenziója.

A klasszifikáció az utóbbi évtizedekben a különböző típusú elemzési igényekhez igazodva több ponton is változott. Ebben a tanulmányban a „legfrissebb”, az utóbbi idők társadalomstatisztikai elemzéseiben jelenleg is használt változatát alkalmazzuk³, amelynek sematikus felépítése a következő:

³ Ez a csoportosítás nem azonos azzal, amelyet Ferge (1969: 124–125) eredetileg javasolt. Lényeges különbség, hogy az elmúlt időszakban a munkajelleg-csoportosításból eltűnt a középszintű szellemiek – irodai dolgozók szétválasztás; a szakmunkások esetében a termelő-nem termelő ágazati bontás (tulajdonképpen számos olyan különbségtétel, ami az EGP-osztályozás jellemzője).

1. ábra. A munkajelleg-csoportosítás elméleti-logikai váza

Az 1. ábrán is jól látható, hogy a legalapvetőbb különbségeket a szellemi és a fizikai foglalkozások között látja ez az osztályozás. A szellemi foglalkozásokon belül a következő fontos differenciáló tényező a vezetői-beosztotti státusz megkülönböztetése, majd a beosztotti státuszon belül a hierarchikus, képzettségi dimenzióknak van még fontos szerepe (értelmiségiek-rutin szellemiek elválasztása). A fizikai foglalkozások esetében a mezőgazdasági és az ipari, szolgáltatási szféra elkülönítése kapja az elsőleges hangsúlyt. A további bontás alapja mindkét kategóriánál az alkalmazotti és az önálló rétegek szétválasztása. A nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúaknál lényeges szerep jut még a képzettségnek, illetve az alkalmazotti minőségnek, eszerint különülnek el a szakmunkások, a betanított- és a segédmunkások.

Az EGP-osztályozás

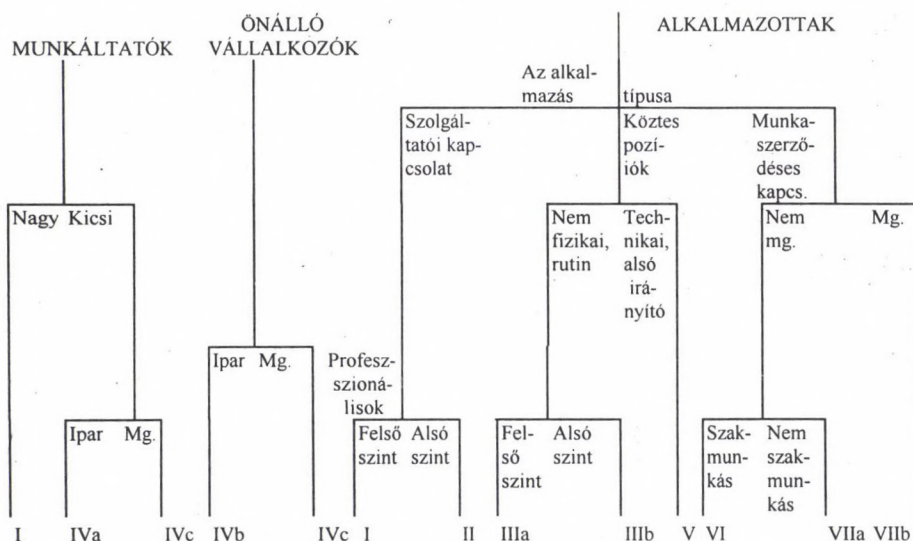
Ezen séma legfontosabb jellemzője, hogy olyan pozíciókat különít el, amelyek egyrészt különböznek a munkaerőpiaci helyzetet, másrészt a termelési egységekben elfoglalt helyet, harmadrészt az alkalmazási viszonyt tekintve. Ez a felfogás a réteg-helyzetet tulajdonképpen két tényezőre bontja: a munkamegosztási helyzetre, ami a végzett munkához szükséges szakképzettséget, az önállóság, autonómia fokát jelöli és a munkaerőpiaci helyzetre, amely a jövedelem mértékét, a felfelé mobilitási esélyeket, a munka biztonságának fokát fejezi ki.

Ezen elméleti megfontolásokat figyelembe véve némileg meglepő lehet, hogy a séma legelső, a hetvenes évek második felében megjelent formája nem volt más, mint egy korábbi, 36 kategóriát tartalmazó foglalkozási presztízsszrendszernek az összevont változata. Goldthorpe hét kategóriába vonta össze az úgynevezett H–G (Goldthorpe–Hope 1974) foglalkozási presztízspontokat, mégpedig oly módon, hogy azok az elérhető statisztikai bizonyítékok tükrében tipikus „együttjárását” adják a

hasonló jövedelmi, gazdasági, képzettségi, önállósági pozíciót kifejező foglalkozásoknak⁴.

A kategóriarendszer a különféle kritikák hatására (pl.: Marshall 1988) többször módosult. Először a mezőgazdasági fizikai foglalkozásuk elkülönítésére került sor, majd a kisfoglalkoztatók, kisvállalkozók rétegét bontották alrétegekre a vállalkozás nagysága szerint. Végül, a rutin szellemiek csoportját két alrétegre osztották: a középszintű szellemi munkát végzőkre és a kereskedelmi szolgáltatási foglalkozásúakra. Ezen lépés mögött az a megfontolás húzódott, hogy ez utóbbi csoportba tartozók nagy része nő, és ezen foglalkozási kategória mind munkamegosztási, mind munkaerőpiaci helyzete alapján közelebb áll a fizikai foglalkozásúak rétegéhez. Mindezen módosításokat figyelembe véve az EGP-séma jelenlegi változatának logikai felépítése, illetve az egyes kategóriák tartalma a következő:

2. ábra. Az EGP-osztályozás elméleti-logikai váza

Forrás: Erikson–Goldthorpe 1992: 36.

Összességében elmondható, hogy az évtizedek során mindkét osztályozási rendszer jelentős változásokon ment keresztül. Ennek során azonban az EGP-kategorizálás inkább finomodott, differenciálódott, miközben a Ferge-féle munkajelleg-csoportosítás a hazai szociológiai, társadalomstatistikai gyakorlatban döntően veszített árnyaltságából. (Bizonyos időszakokban és adatközlésekben még a vezetők és értelmiségiek kategóriái is összevontan szerepeltek.)

⁴ Tulajdonképpen ezt az elvet követte Magyarországon Kolosi is, amikor a nyolcvanas években a társadalmi státuszt mint a többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetet ragadta meg (Kolosi 1987).

A sémák elméleti-logikai és empirikus összehasonlítása

Elméleti hasonlóságok, különbségek

A fentiekben röviden ismertettük a két kategorizálás előállításának logikai menetét, megadtuk az egyes csoportok tartalmát. Újfent hangsúlyozni kell, hogy a két séma meghatározott, s eltérő történeti körülmények között, különböző politikai-társadalmi berendezkedésű országokban jött létre, s időben éppen eltérő irányban „fejlődött”. A következőkben, egyrészt néhány alapvető koncepcionális és technikai dimenzió mentén hasonlítjuk össze a kétféle csoportosításnak a kilencvenes években használatos változatát (1. táblázat), másrészt az 1996. évi mikrocenzus adatai alapján empirikusan is bemutatjuk a sémák közötti azonosságokat és különbségeket.

1. táblázat

A sémák összehasonlítása néhány dimenzió mentén

Dimenziók	Munkajelleg csoport	EGP-osztályozás
<i>Koncepcionális dimenziók</i>		
Szellemi-fizikai különbségtétel	Igen	(Igen)
Kvalifikáció, képzettség	Igen	(Igen)
Alkalmazott-önálló különbségtétel	(Igen)	Igen
Mezőgazdasági-nem mezőgazdasági ágazati különbség	Igen	(Igen)
Vezető-beosztott különbségtétel	Igen	Nem
<i>Technikai dimenziók</i>		
Besorolási egység: egyén vagy foglalkozási kategória	Egyén	Foglalkozás
A kategóriák száma	9	11

A szellemi-fizikai különbségtétel a munkajelleg-csoportosítás esetében konstitutív tényező. A séma szigorúan elkülöníti egymástól a fizikai és a szellemi munkaköröket, ezáltal feltételezve, hogy a foglalkozási struktúra legfontosabb választóvonalára éppen ez a típusú distinkció. Az EGP-osztályozás nem tesz ilyen éles különbséget fizikai és szellemi foglalkozások között, egyedül az alkalmazottaknál választja el egymástól a munkaerőpiachoz szolgáltatói, illetve munkaszerződéses kapcsolattal kötődő pozíciókat. Az előbbi munkaköröket az önálló munkavégzés, az ehhez kapcsolódó magasabb iskolázottság, a kiszámítható karrierút jellemzi, míg az utóbbi foglalkozások sokkal „bizonytalanabbak” mind az előrejutási lehetőségek, mind a szakképzettség kompatibilitása, mind a munkahely biztonsága tekintetében. Az EGP-séma szerint az alkalmazotti státuszok ezen két pólusa között helyezkedik el a köztes- vagy „pufferzóna”, amely olyan pozíciókat tömörít, amelyek a szolgáltatói osztály foglalkozásaival összehasonlításban jóval kisebb önállóságot, alacsonyabb végzettséget, korlátozottabb előrelépési lehetőségeket reprezentálnak, ugyanakkor megvédenek a munkaszerződéses pozíciók bizonytalanságaitól is. Az alkalmazotti helyzetek ilyen típusú „rangsorba állítása” egyrészt a szellemi-fizikai különbségtétel bizonyos mértékű leképeződését, másrészt az iskolázottsági, képzettségi *hierarchia*

megjelenítését is jelenti. A munkajelleg-csoportosítás operacionalizálásánál az iskolai végzettség a figyelembe veendő szempontok egyik legfontosabbika; az EGP-séma esetében azonban csak „bújtottan” jelenik meg, amennyiben a foglalkozási osztályozási rendszerek (ISCO, FEOR) már önmagukban is tartalmazzák ezt a besorolási szempontot.

A kvalifikációval ellentétben, a munkaerőpiaci státusz szerinti különbségek – az alkalmazottak és az önállók, illetve a kis- és nagyfoglalkoztatók elkülönítése – az EGP-kategorizálás esetében elsődleges. A 2. ábrán is jól látható, hogy a séma a nem alkalmazotti státuszban lévők két csoportját választja el egymástól: a beosztottak nélkül dolgozó egyéni vállalkozókat, illetve az alkalmazottakat is foglalkoztató munkáltatókat.⁵ A hagyományos munkajelleg-csoportosítás csak a fizikai foglalkozásúaknál különíti el az önállókat (kisiparosokat, kiskereskedőket, gazdákat), a szellemi munkakörök esetében az ilyen típusú különbségtételt nem tartja indokoltnak⁶. Ennél fontosabbnak ítéli viszont a mezőgazdasági szféra elválasztását a termelés egyéb területeitől, illetve a szolgáltatásoktól. Ezt bizonyítja, hogy a fizikai foglalkozásúak között a mezőgazdasági jellegű munkakörökben dolgozók külön réteget alkotnak munkaerőpiaci státuszuktól függetlenül (habár a séma legbővebb, Ferge által eredetileg javasolt változata elválasztja egymástól az önálló gazdákat és az egyszerű mezőgazdasági munkásokat). Az EGP-osztályozás legrészletesebb formájában szintén indokoltnak tartja a mezőgazdasági foglalkozások külön kezelését, ugyanakkor egy összevontabb szinten nem lát különbséget egyrészt a mezőgazdasági munkások és a képzetlen ipari-szolgáltatási foglalkozásúak, másrészt a gazdák és az egyéb területen tevékenykedő önállók munkaerőpiaci helyzete között.

Érdemes még néhány szót szólni a vezető-beosztott dimenzióról is. A hagyományos Andorka–Ferge-féle csoportosításnál a szellemi foglalkozásúak esetében alapvető a vezetői és a beosztotti státuszban lévők elkülönítése. A vezetők közé a kormányzati szervek, a különböző intézmények és vállalatok felső- és középszintű irányítóit sorolja ez a kategorizálás. Az EGP-séma nem pusztán a vezető-beosztott „szembenállást” hangsúlyozza, hanem a hatalom dimenzióját kiszélesítve elkülöníti egymástól a kvalifikációt igénylő, önálló munkavégzést, karrierlehetőségeket kínáló felső szolgálati osztályt (ide tartoznak a nagyvállalati csúcsvezetők éppúgy, mint a magas presztízsű értelmiségi szakmákban tevékenykedők) és a felsorolt szempontokból „gyengébb” alsó szolgálati pozíciókat (pl. alsószintű vállalati vezetők, általános iskolai tanárok, stb.).⁷ Nyilván itt is a történeti, a társadalmi rendszerek közötti különbségekről van szó. A hatalom a szocializmus időszakában strukturális-

⁵ Itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a nagyfoglalkoztatókat az osztályozás munkaerőpiaci státuszuktól függetlenül a felső szolgálati osztályba sorolja, tehát ez esetben eltér az alkalmazotti és a munkaadói (önálló) jogviszony elsődleges elválasztásának „szabályától”.

⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Ferge (1969: 126) a szellemi munkakörök esetében megteszi a szabadfoglalkozásúak elkülönítését.

⁷ Az EGP-klasszifikáció *szolgálati* osztály kategóriája (I. és II. osztály) nem azonos a szolgáltatási szektorban dolgozókkal. A szolgálati osztály alkalmazottai között szerepelnek olyanok is, akik a termelő szférában dolgoznak (pl. mérnökök, iparvállalati igazgatók, stb.), miközben a *szolgáltatási* szféra fizikai alkalmazottjait az EGP IIb osztályban, a szolgáltatási foglalkozásúak között találjuk.

pozicionális jellegű, míg a kapitalizmus körülményei között – legalábbis részben – piaci-pozicionális jellegű.

A koncepcionális különbségeken túl természetesen vannak technikai értelemben vett differenciák is a két csoportosítás között. Már önmagában az a tény is annak tekinthető, hogy nem egyenlő a két séma kategóriaszáma: a munkajelleg-csoportosítás leggyakrabban használt változatában csak 9 réteget különít el, az EGP-osztályozás viszont 11-et. Ennél lényegesebb különbség viszont, hogy amíg az utóbbi kategorizálás az egyes munkaerőpiaci *pozíciókat* tekinti a besorolás alapegységének, a tipikus munkaerőpiaci helyzeteket osztályozza, addig a munkajelleg-csoportosítás a különböző foglalkozású, iskolázottságú, munkapiaci státuszú *egyéneket* sorolja be az egyes kategóriákba. Ehhez kapcsolódóan megint csak utalnunk kell az EGP-klasszifikáció „történelmi fejlődésére”. A kategorizálás a korábbi, a hetvenes években kialakított változatában (pl. Goldthorpe 1980) – a munkajelleg-csoportosításhoz hasonlóan – az osztálypozíciókat betöltő egyéneket, illetve azok tipikus munkaerőpiaci jellemzőit tekintette az osztályelemzések „megfigyelési egységeinek”. Csak a kilencvenes évek elején jelenik meg az a gondolat, amely szerint nem az egyének, hanem az egyes strukturális pozíciók tekinthetők az osztályelemzések alapjainak (Erikson–Goldthorpe 1992: 37).

Empirikus hasonlóságok, különbségek

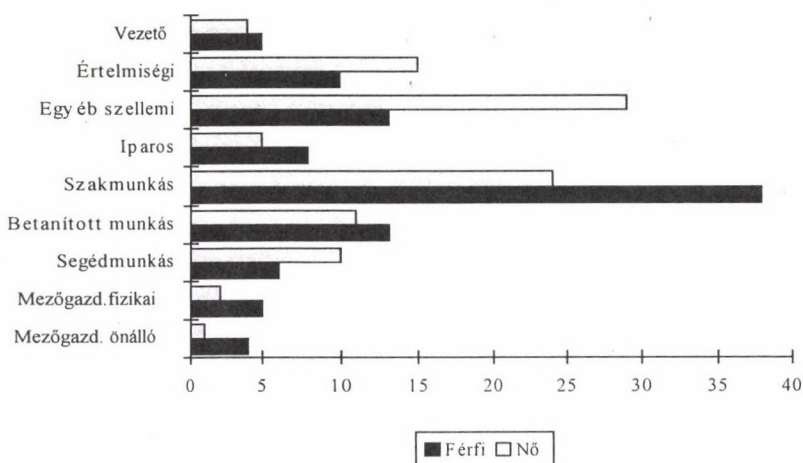
Vajon hogyan jelentkeznek az előbbieken vázolt elméleti különbségek az empirikus eredmények szintjén? Erre a kérdésre kerestük a választ, amikor az 1996. évi mikrocenzus adatbázisán az aktív keresőkre vonatkozóan reprodukáltuk mind a munkajelleg-csoportosítás, mind az EGP-osztályozás kategóriáit (3. ábra)⁸.

Amint az 1. és 2. ábra is mutatja, a munkajelleg-csoportosítás inkább a foglalkozási struktúra két pólusán (a kvalifikált szellemieknél és a képzetlen fizikaiaknál) differenciál, az EGP-séma viszont a középszintű munkapiaci státuszokat finomítja (rutin szellemiek, szolgáltatási foglalkozásúak, technikusok, termelésirányítók, önállók). Az ilyen típusú különbségek nyilvánvalóan ismét a két klasszifikáció születésének eltérő történelmi körülményeiből adódnak. Amíg az EGP-séma a hetvenes évek angol társadalmának a leképeződése, addig a munkajelleg-csoportosítás a hatvanas-hetvenes évek magyarországi szocialista társadalmát próbálja megjeleníteni. Lényegesek a nemek közötti különbségek is. Adataink alapján úgy tűnik, hogy az EGP-osztályozás sikeresebben ragadja meg a nemek közötti foglalkozási szegregációt, mint a munkajelleg-csoportosítás. Ezt bizonyítja, hogy az előbbi séma némely kategóriája esetében sokkal nagyobbak a nemek közötti aránykülönbségek, mint az utóbbi osztályozásnál. Ez leginkább az alsószintű szolgáltatói osztályba (EGP II) tartozóknál, valamint a rutin szellemi és szolgáltatási szféra tagjainál (EGP IIIa, EGP IIIb) van így. Az ezen kategóriába sorolható foglalkozásoknál egyértelmű a nőtöbb-

⁸ Ez utóbbi klasszifikációt Ganzeboom–Treiman (1996) tanulmánya alapján operacionálizáltuk.

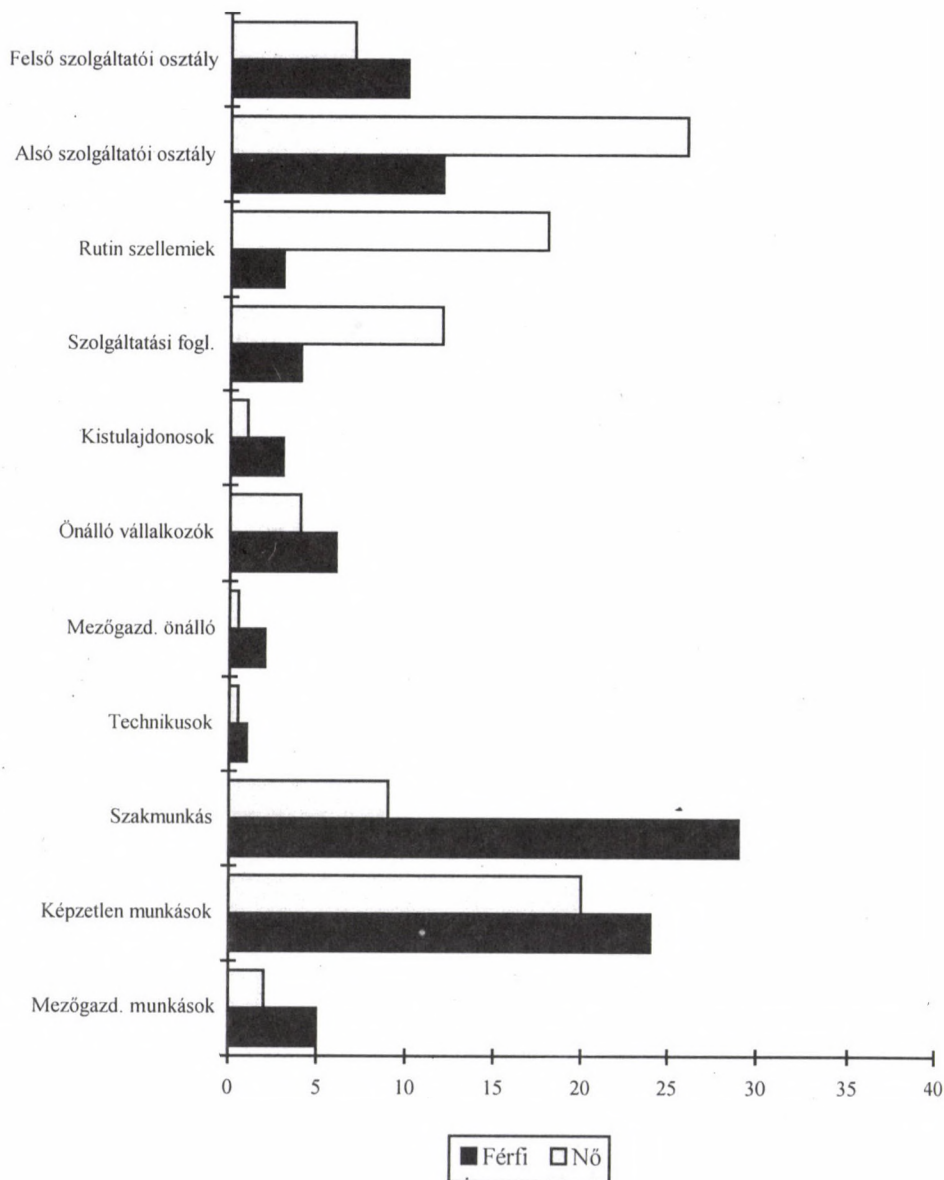
let. Figyelemre méltóak még a szakmunkások és a szakképzetlen foglalkozásúak közötti aránykülönbségek is. A férfiaknál az előbbiek, a nőknél az utóbbiak aránya a magasabb.

3.1. ábra Az aktív keresők megoszlása munkajelleg-csoportok szerint, nemenként, 1996 (%)

Nyilvánvaló, hogy ha a sémák elméleti és logikai felépítésükben eltérnek egymástól, akkor ez technikai előállításukban is megmutatkozik (2. táblázat). Ez látható például az EGP-kategorizálás szerinti szolgáltató osztályok és a munkajelleg-csoportosítás vezető, illetve értelmiségi rétegeinek a vonatkozásában, vagy az előbbi osztályozás szakképzetlen és az utóbbi kategorizálás szak-, betanított- és segédmunkásainak a viszonylatában.

3.2. ábra. Az aktív keresők megoszlása az EGP-klasszifikáció szerint, nemenként, 1996 (%)

2. táblázat

A sémák empirikus összehasonlítása az 1996. évi mikrocenzus adatai alapján, 1996 (%)

EGP-osztályozás	Munkajelleg-csoportok									Összesen
	Vezető	Értelmiségi	Egy. szell.	Önálló iparos	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Mezőgazd. fiz.	Mezőgazd. önálló	
Felső szolgáltatási osztály	4,0	4,6								8,6
Alsó szolgáltatási osztály	0,1	8,1	10,0							18,1
Rutin szellemiek			7,8		1,9					9,7
Szolgáltatási dolgozók			0,5		5,7	1,7				7,8
Kistulajdonosok			0,3	1,8						2,2
Önálló vállalkozók			0,3	5,1						5,4
Mezőgazd. önállók									1,4	1,4
Technikusok, termelési.			0,8							0,8
Szakmunkások			0,2		19,8	0,2				20,2
Képzetlen munkások					4,3	10,1	7,8			22,2
Mezőgazd. munkások								3,6		3,6
Összesen	4,1	12,7	19,9	6,9	31,7	12,0	7,8	3,6	1,0	100,0

A foglalkozási modellek érvényességének vizsgálata – a munkaerőpiaci dimenzió

Vajon mutatkozik-e valamilyen különbség az egyes foglalkozási modellek között a legfontosabb munkaerőpiaci dimenziókban? Melyik modell működik a „legjobban”, melyik csoportosítás képes a különböző társadalmi jellemzők mentén meglévő különbségek lehető legteljesebb megragadására? Az is elképzelhető, hogy nincs egyetlen „legjobb” modell, mert a vizsgálandó csoportosítások valamelyike az egyik, másikuk egy másik szempontból képezi le jobban a foglalkozási rétegstruktúrát. Ezekre a kérdésekre szeretnénk választ találni a következő fejezetekben.

A foglalkozási modellek érvényességi vizsgálatát most csak egyetlen dimenzióban, a munkaerőpiachoz kapcsolódó jellemzők mentén végezzük el. Nyilvánvaló, hogy a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején olyan gazdasági-társadalmi folyamatok indultak el, amelyek jelentősen megváltoztatják a munkaerő-piaci struktúra némely elemét. Andorka (1995) érveivel egyetértve, amelyek szerint Magyar-

országon a társadalmi pozíciót még mindig inkább a munkapiaci, foglalkozási, ágazati jellemzők határozzák meg, mintsem a fogyasztási, életstílusbeli különbségek, feltételezzük egy ilyen típusú elemzés relevanciáját és szükségességét. Konkrétan, a következő munkaerőpiaci paramétereket vesszük figyelembe: az adott foglalkozási pozíció betöltéséhez szükséges iskolázottságot, szakképzettséget, munkaerőpiaci beágyazottságot, valamint az ezen pozíció által nyújtott előrelépési lehetőségeket, karriermobilitási mintákat. Természetesen a sémák értékelése szempontjából elengedhetetlen a történeti trendek felvázolása is, annak meghatározása, vajon melyik kategorizálás képes a leginkább követni a foglalkozásszerkezet strukturális átalakulását.

Statistikai módszerek, mérések

Az eredmények ismertetése előtt elengedhetetlen néhány módszertani megjegyzés. Elemzésünket a KSH 1992. évi társadalmimobilitás-felvételének adatain végeztük, és vizsgálatunkban szerepeltettük az összes olyan megkérdezettet, aki 1950 után lépett a munkaerőpiacra. A hivatkozott vizsgálat retrospektív iskola-, illetve foglalkozástörténeti adatai lehetővé teszik az egyének életpályájának végigkövetését azáltal, hogy rögzítik minden egyes „esemény” idejét az élettörténetben. A foglalkozástörténet esetében ez azt jelenti, hogy nemcsak a felvétel idején érvényes foglalkozási pozícióról van információnk, hanem az egyén által betöltött összes foglalkozásról, állásról rendelkezünk adatokkal. Mindez lehetővé teszi, hogy felvázoljuk azokat a tipikus foglalkozási karrierutakat, amelyek egy adott foglalkozási helyzethez vezetnek, illetve hogy meghatározzuk egy adott foglalkozási pozíció képzettségi minimumát.

Köztudott, hogy a társadalmi mobilitással foglalkozó tanulmányok jelentős része keresztmetszet-jellegű mobilitási táblázatokra épít, abban a tekintetben, hogy az egy adott foglalkozáshoz tartozók pozícióját meghatározott időpontokban – általában a foglalkozási életút legelején és a vizsgálat idején – rögzíti. Nyilvánvaló, ha a társadalmi helyzet rendszeresen változik, akkor ez nagymértékben megkérdőjelezi az ilyen típusú mobilitási táblázatokra alapozott empirikus eredményeket. Ebből következően, elengedhetetlen az egyén pozíciójában bekövetkező változások *dinamikus* vizsgálata, amely a foglalkozási életút egészének feltérképezését jelenti. Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy egy modern gazdaságban a társadalmi pozíció megváltoztatása elsősorban a foglalkozásváltáshoz, az állásváltoztatáshoz kapcsolódik. Vagyis, a réteg(osztály)váltások vizsgálata összefügg a foglalkozásváltások vizsgálatával: a társadalmi helyzet megváltoztatásához az embereknek az esetek nagyrésztében meg kell változtatniuk foglalkozási jellemzőik valamelyikét, ez utóbbi viszont a réteg(osztály)pozíció megváltozása nélkül is megtörténhet.

Mindez technikailag azt jelenti, hogy elemzésünket nem egy hagyományos, keresztmetszet-típusú adatállományon végeztük, hanem olyan adatbázist használtunk, ahol a megfigyelési egység nem az egyén, hanem az „esemény”, azaz, egy adott foglalkozási csoporthoz való tartozás. Ilyen típusú, úgynevezett eseménytörténeti adatbázisokon több külföldi elemzés született (pl. Blossfeld 1986; Tuma–Hannan 1984). Ezek a vizsgálatok a státuszelérést mind a foglalkozásváltások sorozatát fogják fel.

Az egyén életének minden állomásán rendelkezik különböző sajátosságokkal, erőforrásokkal, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a foglalkozási-, illetve a réteg(osztály)pozíciók közötti mozgások meghatározásához.

Elemzésünkben a következő egyéni jellemzőket vesszük figyelembe, mint a foglalkozási pozíció meghatározó faktorait:

– *formális iskolázottság (ISK)* egy adott foglalkozási pozícióba lépésig az általános képzésben megszerzett legmagasabb iskolai végzettség az elvégzett osztályok számával mérve;

– *szakképzettség (SZAK)* a különböző szakmai (foglalkozásokhoz kötődő) képzettségek száma egy adott foglalkozási csoportba lépésig (ez a változó egyrészt tartalmazza az iskolarendszerű képzésben megszerezhető szakmai bizonyítványokat, másrészt az azon kívüli, különböző foglalkozásspecifikus tanfolyamok, kurzusok okleveleit);

– *munkaerőpiaci beágyazottság (tapasztalat) (TAP)* a munkába lépéstől az adott foglalkozási helyzetbe kerülésig aktív keresőként töltött évek száma;

– *első foglalkozási osztály/réteg (ELSO)* értéke mindaddig 1, amíg a kérdezett a munkábaálláskori foglalkozási rétegébe/osztályába tartozik, egyébként 0.

– az egyénhez kötődő paramétereken kívül a foglalkozási struktúra időbeli változásának követése érdekében statisztikai modelljeinkben szerepeltetjük a *történeti év* hatását is [lineáris (EV) és kvadrátikus formában (EV²)]. Történeti éven azt az időperiódust értjük, amikor a kérdezett belépett egy adott foglalkozási rétegbe/osztályba.

Annak meghatározásához, hogy a felsorolt egyéni, illetve strukturális jellemzők mennyiben befolyásolják a réteg(osztály)hovatartozást, az úgynevezett *multinomiális logisztikus regresszió* módszerét használjuk (McFadden 1974; Agresti 1990). Röviden, az ilyen típusú statisztikai modellek egy adott k foglalkozási réteghez/osztályhoz tartozás valószínűségét a fentebb felsorolt faktorok additív függvényeként fejezik ki. Formálisan ez a következőt jelenti:

$$\ln \frac{p_{ik}}{\sum_{j \neq k} p_{ij}} = \varphi + \lambda_1 EV_i + \lambda_2 EV_i^2 + \lambda_3 ELSO_i + \lambda_4 TAP_i + \lambda_5 ISK_i + \lambda_6 SZAK_i;$$

ahol $k = 1, \dots, K-1$.

Az egyenlet bal oldalán a p_k annak a várható valószínűségét mutatja, hogy az egyén foglalkozási életútja valamely pontján a k -adik rétegbe/osztályba tartozik figyelembe véve az említett hat magyarázó változót. Az eljárás relatív valószínűségeket ad meg, ami azt jelenti, hogy a függő változó valamelyik rétege/osztálya referenciát képez, azaz a kapott becslési értékeket minden esetben ehhez a „kihagyott kategóriához” viszonyítva kell értelmeznünk. A munkajelleg-csoportosítás esetében a segédmunkások, az EGP-osztályozásnál a képzetlen munkások jelentik a viszonyítási alapot. Statisztikai modelljeinkben a magyarázó változókat egy lépésben adjuk a regressziós

egyenlethez. Ez lehetővé teszi, hogy az egyes faktorok szerepét ne önmagukban, hanem egymással kontrollálva vizsgáljuk (nettó hatások elemzése).

Foglalkozási réteg(osztály)helyzet – történeti változások

A foglalkozási struktúra elemzésekor az első probléma a történeti változások felvázolása, az alapvető trendek megállapítása. A témával foglalkozó szakirodalom legalább három lehetséges tendenciára hívja fel a figyelmet. Az „optimista” szemlélet szerint a modernizáció, a technológiai fejlődés magával hozza a munkafolyamatok komplexitásának növekedését, és ezzel együtt a különböző foglalkozások képzettségigényének emelkedését. Ennek következtében átalakul a foglalkozási szerkezet: rohamosan növekszik a szellemi foglalkozások aránya és csökken a fizikai munkakörök súlya (Kerr et al. 1960; Treiman 1970).

A második megközelítés egy ettől eltérő lehetséges fejlődési irányra hívja fel a figyelmet. Ezen nézet szerint az egyes foglalkozásokhoz kapcsolódó tudás, képzettség csökkenése tekinthető domináns tendenciának (Braverman 1974; Crompton-Jones 1984). Az ezen fejlődési irányvonal mellett érvelő szerzők ugyan nem vonják kétségbe a szellemi foglalkozások fokozatos térnyerését, de értelmezésük szerint ezen foglalkozások karaktere jelentősen átalakul a technológiai fejlődés következtében. Ahogyan a szellemi típusú munka válik a termelés alapjává, ez magával hozza ezeknek a foglalkozásoknak a „leértékelődését”, mechanikussá válását, komplexitásuk csökkenését. Ennek eredményeként bizonyos szellemi foglalkozások képzettségi szintje csökken, a szellemi és a fizikai munka közötti határvonal elhalványul, illetve máshova tevődik át.

A harmadik felfogás megpróbálja ötvözni a fentebbiekben vázolt megközelítések legfontosabb jellemzőit. E szerint, nem lehet határozott tendenciát felfedezni sem a foglalkozások „felértékelődése” (a szellemi foglalkozások növekedése, a fizikai munkakörök csökkenése), sem „leértékelődésük” (a szellemi-fizikai határvonal eltűnése) irányában, inkább a foglalkozási rétegszerkezet polarizációja tekinthető a legvalószínűbb fejlődési irányvonalnak. Azaz, a gazdasági változások által legkedvezőbben érintett foglalkozási pozíciók egyre jobb lehetőséget kínálnak a felemelkedésre, míg bizonyos munkakörök „leragadnak”, képzettségigényük a minimális szintre csökken, aminek következtében ezen foglalkozások a munkaerőpiac legkedvezőtlenebb pozícióit jelentik (Edwards et al. 1975). Vajon melyik elméleti megközelítés írja le a legpregnansabban a magyar fejlődési utat, a hazai foglalkozási szerkezet átalakulását? Statisztikai modelljeink alapján próbálunk válaszolni erre a kérdésre (3. és 4. táblázat első két – a történeti változásokra vonatkozó – sora).

Mindkét modell alapján jól érzékelhető az a trend, amely szerint az utóbbi évtizedekben a foglalkozási struktúra a szellemi foglalkozások irányába tolódott el, különösen a nőknél. Természetesen a változás mértéke a szellemi foglalkozások különböző szintjein eltérő. A legerőteljesebb expanziót az alsószintű értelmiségieknek, hivatalnokoknak (EGP II.), valamint a középszintű ügyintézőknek, rutin irodai foglalkozásúaknak (EGP IIIa) tapasztalhatjuk. A nőknél ez az aránynövekedés egyértelműbb, mint a férfiaknál. A hagyományos munkajelleg-csoportosítás alapján szintén

nyomon követhető az értelmiségi és az úgynevezett egyéb szellemi réteg aránynövekedése.

A szellemi foglalkozásuk gyarapodásával párhuzamosan – természetesen – visszaesett a fizikai foglalkozásuk hányada, azonban ez a visszaesés nem volt azonos mértékű a különböző munkáscsoportoknál. A foglalkozási sémák szerinti becslések azt mutatják, hogy a szakképzett munkások rétege – a képzetlen fizikaiakhoz viszonyítva – statisztikailag szignifikáns mértékben gyarapodott az ötvenes évek utáni periódusban, azonban nem elhanyagolhatóak a két klasszifikáció szerinti különbségek. Amíg az EGP-osztályozás szerint mind a férfiaknál, mind a nőknél a trend egy fordított U-görbét formáz, ami arra utal, hogy az utóbbi időszakban valamelyest visszaesett a szakmunkás rétegbe tartozók részaránya – ismételten, a képzetlen-, illetve a segédmunkásokhoz képest –, addig a munkajelleg-csoportosítás csak a férfiaknál mutatja ki ezt a tendenciát.

Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy az EGP-séma különbséget tesz a kereskedelmi-szolgáltatási és az ipari szakmunkások között, míg a munkajelleg-csoportosítás nem. Amint azt már a 3. ábra arányszámái is mutatták, a szolgáltatási szféra elsősorban a nők „területe”. A nemek közötti különbségek mellett figyelemre méltóak a csoportot érintő történeti tendenciák is. Statisztikai becsléseink a szolgáltatási szakmák határozott gyarapodását jelzik, különösen a nőknél.

Az empirikus eredményekből az is nyilvánvaló, hogy a fizikai foglalkozásuk súlyának csökkenéséért elsősorban a mezőgazdasági foglalkozásuk csoportjának drasztikus apadása a felelős.

Mit mondhatunk az időbeli tendenciák rövid áttekintése alapján? Egyrészt nyilvánvaló, hogy a magyar viszonyok igazolják a modernizációs elméletet, hiszen az elmúlt évtizedben a népességen belül folyamatosan emelkedett a szellemi és bizonyos típusú értelmiségi foglalkozásuk aránya – a képzetlen munkásokhoz viszonyítva. Habár ezek a történeti adatok nem teljesen elegendőek annak eldöntéséhez, vajon mennyiben van igaza a másodikként említett – a szellemi foglalkozások leértékelődésére vonatkozó – elméleti megközelítésnek, két figyelemre méltó jelenségre viszont felhívják a figyelmet. Az első éppen a képzetlen munkások részarányváltozására vonatkozik.

3. táblázat

A munkajelleg-csoport különböző rétegeihez való tartozás valószínűségi becslései⁺
(multinomiális logisztikus regresszió, teljes foglalkozástörténet)

Magyarázó változók	Réteg							
	Vezető	Értel- miségi	Egyéb szellemi	Önálló iparos	Szak- munkás	Betanított munkás	Mezőgaz- dasági fizikai	Mezőgaz- dasági önálló
Férfiak								
Történeti év	-.079	-.080	-.071	.005	.017***	-.012	-.039***	-.011
Történeti év ²	.007*	.006*	-.004	.010***	-.005**	.002	-.001	.005***
Iskolázottság	1.129***	1.231***	.924***	.606***	.431***	.179	-.004	.291***
Szakmai kép- zettség	.702***	.670***	.853***	1.170***	1.214***	.800***	.451	.309*
Első osztály	-2.162***	-.609***	-.552***	-1.269***	.916*	-.507	1.301	-
Munkaerőpiaci tap.	.074***	-.020***	-.046***	-.005	-.012***	-.009	.029	1.204***
Konstans	-11.70***	-12.43***	-8.12***	-7.49***	-2.98***	-.973***	-.205*	-5.39***
-2Log (L ₀ / L _m)				20670.377				
Szabadságfok				48				
Az események száma	848	1471	2625	645	11232	3839	3786	326
Nők								
Történeti év	-.058	.057***	.036***	.018**	.004*	.001	-.063***	-.008
Történeti év ²	.001	.001***	-.001	.002***	-.001	-.001	-.006***	.004***
Iskolázottság	1.111***	1.314***	.776***	.597***	.319***	.114***	-.042***	.233***
Szakmai kép- zettség	.990***	.888***	1.251***	1.170***	.841***	.509***	-.841***	.341
Első osztály	-	-.286***	-.214***	-.809***	.268***	.157**	1.742***	-
Munkaerőpiaci tap.	2.102***	.055***	-.025***	-.012***	-.003	-.019***	-.021***	1.878***
Konstans	-	-	-6.52***	-8.55***	-2.36***	-.59***	.116	-5.74***
-2Log (L ₀ / L _m)	12.74***	13.42***						
Szabadságfok					18534.041			
Az események száma	233	1577	5815	348	6234	4667	3680	95

+ : referenciakategória: a segéd munkások rétegéhez való tartozás
(az események száma a férfiaknál: 3373, a nőknél: 3985)

*: szignifikancia < .05

** : szignifikancia < .01

***: szignifikancia < .001

4. táblázat

Az EGP-séma különböző osztályaihoz való tartozás valószínűségi becslései⁺
(multinomiális logisztikus regresszió, teljes foglalkozástörténet)

Magyarázó változók	Osztály								
	Felső szol- gáltatói	Alsó szolgal- tatói	Rutin szellemi	Szolgálda- tási fogl.	Vállal- kozók	Mező- gazd. önállók	Tech- nikuso- k	Szak- munká- sok	Mezőgazd. munkások
<i>Férfiak</i>									
Történeti év	-.073	-.063	-.063	-.014	.011**	-.004	-.054***	.013***	-.034**
Történeti év ²	.001*	.002*	.001***	.001***	.004***	.005***	-.002***	-.001***	.001
Iskolázott- ság	1.075***	.883***	.721***	.318***	.464***	.162***	.792***	.334***	-.062
Szakmai képzettség	.521**	.386***	.361***	-.531	.061***	-.673	.287***	.178	-.532
Első osztály	-.805***	-.593***	-.497***	-.564	-	-	-	.961***	1.116
Munkaerő- piaci tap.	.066**	-.042***	-.032***	.011	.005	.031	.056	-.002***	.031
Konstans	-11.91***	-9.15***	-8.67***	-4.88***	-7.21***	-5.20***	-9.75***	-3.21***	-.419***
-2 Log (L ₀ / L _m)	18355.295								
Szabadságfok	54								
Az esemé- nyek száma	1694	2245	571	748	644	327	304	9409	3953
<i>Nők</i>									
Történeti év	.053***	.045***	.034***	.005	.016***	-.009	-.046	.001***	-.066***
Történeti év ²	.001	.001***	.002***	.010***	.003***	.004*	.001	-.001***	-.001
Iskolázott- ság	1.249***	.925***	.650***	.365***	.527***	.167***	.724***	.154***	-.097***
Szakmai képzettség	.328***	.892***	.939***	.560***	.946***	.012	.661***	.354***	-1.159***
Első osz- tály	-1.492***	-.913***	-.242***	-.732	-1.449***	-2.566***	-2.178***	.749***	1.028***
Munkaerő- piaci tap.	.034***	-.002*	-.008**	-.019	-.002	.009	.018	-.024***	-.032***
Konstans	-14.34***	-8.87***	-5.99***	-4.067***	-8.39***	-5.61***	-9.99***	-1.54***	.219***
-2 Log (L ₀ / L _m)	17733.769								
Szabadságfok	54								
Az események száma	635	3195	4231	2260	356	95	164	3591	3692

+: referenciakategória: a szakképzetlen munkások (EGP VIIa) osztályához való tartozás
(az események száma a férfiaknál: 8250, a nőknél: 8515)

*: szignifikancia < .05

**: szignifikancia < .01

***: szignifikancia < .001

Amint láthattuk, összességében fokozatosan visszaesett a fizikai foglalkozási csoportokba tartozók aránya az elmúlt évtizedekben, azonban ezen globális változás mögött a fizikaiak különböző alcsoportjainak egymástól eltérő tendenciái rejlenek. Vagyis jelentősen csökkent a mezőgazdasági foglalkozásuk súlya, miközben számottevően gyarapodtak a szakmunkások, emellett kezdetben csökkent, majd ismét enyhén növekedni látszott – vagy legalábbis stagnált – a képzetlen munkások aránya. Ez utóbbi jelenség viszont arra utal, hogy a modernizáció, a technikai fejlődés – a szellemi réteg részarány-növekedésével párhuzamosan – „kitermel” egy stabil többnyire kvalifikálatlan, korlátozott előrelépési lehetőséget magában rejtő csoportot is. Emellett külön figyelmet érdemelnek az egyszerű szolgáltatási foglalkozásuk is. Egyes elméleti megfontolások szerint (Esping-Andersen 1993) ezen foglalkozási csoport helyzete sajátos annyiban, amennyiben az ide tartozók zöme a munkaerőpiaci karrierje elején lévő fiatal. Még hozzá olyan fiatalok, akik ilyen típusú állásaikat átmenetinek tekintik, és karrierjüket más foglalkozásokban képzelik el. Vagyis elképzelhető, hogy a jövőben éppen a képzetlen szolgáltatási foglalkozások fogják alkotni a foglalkozási struktúra „legátmenetibb” csoportját.

Foglalkozási réteg(osztály)helyzet – emberi tőke

Hazai és nemzetközi kutatások bizonyítják, hogy a foglalkozási helyzet egyik legfontosabb meghatározó faktora az adott munkaerőpiaci pozícióhoz tartozó iskolázottság, képzettség. Nyilvánvaló, hogy az egyének a munkaerőpiacra lépésükkor olyan „tudásokat”, képességeket hoznak magukkal, amelyeket később munkavégzésük során hasznosíthatnak. Az úgynevezett emberi tőke elmélet szerint (Mincer 1974) az adott foglalkozási pozícióhoz kötődő képzettség (emberi tőke) alapvetően két részre bontható: a formális iskolai végzettségre és a foglalkozás-specifikus szak-képzettség komponensre. Statisztikai modelljeinkben az emberi tőkének mindkét típusát szerepeltetjük, mint a foglalkozási rétegpozíció meghatározó faktorait (a 3. és 4. táblázat 3. és 4. sora).

A regressziós becslések jól mutatják, hogy egy határozott foglalkozási hierarchia rajzolódik ki mindkétfajta képzettség mentén. Mind a két csoportosítás esetében nyilvánvaló, hogy a magasabb szintű szellemi foglalkozások felől a fizikai munkakörök felé haladva csökken a foglalkozások képzettségigénye. Ebből a szempontból nincs különbség férfiak és nők között. A következőkben sorra vesszük azokat a lehetséges törésvonalakat, amelyek az egyes modellek szerint tagolhatják a foglalkozási struktúrát. Ehhez felhasználjuk a történeti változásokat is (5.1.–5.2. táblázat). A táblákban található arányszámok (kanonikus korrelációs együtthatók) azt mutatják, hogy az adott – mindenegyes esetben két kategória között húzódó – törésvonal mennyire erős, milyen mértékben képes megragadni a szóban forgó foglalkozási csoportok eltérő iskolázottság-, illetve képzettségigényét. Minél magasabbak ezek az arányszámok, annál erősebbek a vizsgált törésvonalak mentén meglévő képzettségi különbségek, más szavakkal, annál távolabb vannak egymástól az adott foglalkozási csoportok – legalábbis az emberitőke-beruházás oldaláról nézve. A táblázatokban

közölt asszociációs mérőszámok öt történeti időszakra vonatkoznak az adott foglalkozási rétegbe/osztályba való belépés ideje szerint.

5.1. táblázat

*A foglalkozási struktúra különböző törésvonalai – történeti változások – férfiak
(kanonikus korrelációs együtthatók)*

Törés- vonalak	Időszak					Minta
	1950–59	1960–69	1970–79	1980–88	1989–92	
<i>Vezető-értelmiségi</i>						
iskolázottság	.352	.263	.241	.228	.181	közeledő
szakképzettség	.203	.206	.184	.209	.191	stabil
<i>Felső szolgáltató –</i>						
<i>Alsó szolgáltató</i>						
(EGP I – EGP II)						
Iskolázottság	.421	.420	.421	.423	.422	stabil
Szakképzettség	.093	.090	.100	.111	.110	stabil
<i>Alsó szolgáltató –</i>						
<i>rutin szellemi</i>						
(EGP II – EGP IIIa)						
Iskolázottság	.245	.253	.246	.246	.243	stabil
Szakképzettség	.083	.085	.088	.087	.087	stabil
<i>Rutin szellemi-</i>						
<i>szolgáltatási fogl.</i>						
(EGP IIIa – EGP IIIb)						
Iskolázottság	.489	.543	.594	.593	.599	távolodó
szakképzettség	.109	.113	.194	.195	.267	távolodó
<i>Technikusok-</i>						
<i>szakmunkások</i>						
(EGP V – EGP VI)						
Iskolázottság	.168	.317	.346	.349	.354	távolodó
Szakképzettség	.048	.066	.153	.187	.198	távolodó
<i>Betanított munkás –</i>						
<i>segédmunkás</i>						
Iskolázottság	.293	.264	.251	.229	.208	közeledő
Szakképzettség	.165	.155	.146	.109	.103	közeledő
<i>Képzetlen munkások –</i>						
<i>mezőgazd. munkások</i>						
(EGP VIIa – EGP VIIb)						
Iskolázottság	.229	.183	.155	.114	.111	közeledő
Szakképzettség	.191	.118	.123	.061	.066	közeledő
<i>Vállalkozók –</i>						
<i>mezőgazd. önállók</i>						
(EGP IVab – EGP IVc)						
Iskolázottság	.638	.578	.494	.272	.241	közeledő
Szakképzettség	.361	.197	.199	.237	.135	közeledő

Vezetők-értelmiségiek. Ahogyan a regressziós becslések is jelzik a két foglalkozási csoport közötti különbségek az általunk vizsgált emberitőke-faktor mindkét dimenziójában megmutatkoznak: amíg a vezetői pozíciókba kerüléshez több, a foglalkozási életút során felhalmozott speciális tudás, szakképzettség szükséges, addig az értelmiségi foglalkozásoknak inkább az általános képzettségigénye a nagyobb. A korreláci-

ős együttthatók alapján elmondható, hogy a munkajelleg-csoportosítás esetében időben előrehaladva, a technológiai fejlődéssel párhuzamosan egyre csökkennek a vezető és a beosztott értelmiségi réteg közötti képzettségbeli különbségek, különösen a formális iskolai végzettséget tekintve. A szakmaspecifikus kvalifikációt illetően ez csak a nőkre igaz, a férfiaknál inkább a stabilitás jelei mutatkoznak. Mindez egyrészt abból adódhat, hogy növekszik a vezetővé válás formális iskolázottsági kritériuma, másrészt viszont emelkedik a beosztott értelmiségié – főleg a nők – munkaspecifikus képzettségi szintje. Ezekből a tendenciákból viszont az a következtetés adódik, hogy – az iskolázottsági, szakképzettségi jellemzők alapján – egyre kevésbé indokolt a vezető és az értelmiségi réteg különválasztása, a kvalifikált rétegek esetében máshol keresendők a lényeges választóvonalak.

5.2. táblázat

A foglalkozási struktúra különböző törésvonalai – történeti változások – nők (kanonikus korrelációs együttthatók)

Törésvonalak	Időszak					Minta
	1950–59	1960–69	1970–79	1980–88	1989–92	
<i>Vezető-értelmiségi</i>						
iskolázottság	.297	.275	.277	.234	.216	közeledő
szakképzettség	.217	.210	.139	.120	.062	közeledő
<i>Felső szolgáltató – alsó szolgáltató (EGP I – EGP II)</i>						
iskolázottság	.425	.427	.426	.426	.425	stabil
szakképzettség	.059	.060	.064	.060	.068	stabil
<i>Alsó szolgáltató – rutin szellemi (EGP II – EGP IIIa)</i>						
iskolázottság	.342	.345	.344	.354	.352	stabil
szakképzettség	.065	.103	.114	.133	.139	távolodó
<i>Rutin szellemi – szolgáltatási fogl. (EGP IIIa – EGP IIIb)</i>						
iskolázottság	.349	.396	.458	.457	.459	távolodó
szakképzettség	.051	.074	.097	.126	.188	távolodó
<i>Technikusok – szakmunkások (EGP V – EGP VI)</i>						
iskolázottság	.263	.327	.384	.392	.394	távolodó
szakképzettség	.011	.077	.070	.118	.168	távolodó
<i>Betanított munkás – segédmunkás</i>						
iskolázottság	.251	.268	.265	.259	.264	stabil
szakképzettség	.068	.064	.059	.062	.066	stabil
<i>Képzetlen munkások – mezőgazd. munkások (EGP VIIa – EGP VIIb)</i>						
iskolázottság	.226	.215	.173	.128	.127	közeledő
szakképzettség	.162	.119	.078	.055	.054	közeledő
<i>Vállalkozók – mezőgazd. önállók (EGP IVab – EGP IVc)</i>						
iskolázottság	.531	.501	.496	.466	.228	közeledő
szakképzettség	.387	.199	.185	.172	.125	közeledő

Szolgáltatói felső–szolgáltatói alsó osztályok. Az EGP-osztályozás a szolgáltatói réteget nem a vezető-beosztott értelmiségi, hanem a felsőszintű vezető, értelmiségi, hivatalnok–alsószintű vezető, értelmiségi, hivatalnok dimenzió mentén bontja meg. A regressziós becslések tanulsága szerint a formális iskolai végzettséget tekintve mind a férfiaknál, mind a nőknél egyértelmű a felső szolgáltatói osztály „első helye”. Ugyanez igaz a szakmaspecifikus kvalifikáció vonatkozásában is, legalábbis a férfiaknál. A nőknél valamelyest más a helyzet. Habár a felső szolgáltatói foglalkozások szakmai képzettségigénye nyilvánvalóan náluk is szignifikánsan magasabb, mint a képzetlen fizikai foglalkozásoké, de korántsem olyan mértékben, mint a férfiaknál. A becslések azt jelzik, hogy ez esetben inkább az általános iskolázottsági szint emeli a felső szolgáltatói kategóriákat a foglalkozási struktúra egyéb csoportjai fölé. Abban viszont nem mutatkozik különbség a nemek között, hogy az alsó szolgáltatói réteg mind formális iskolázottságát, mind szakképzettségét tekintve közelebb áll a rutin szellemi kategóriához, mint az értelmiségi, hivatalnoki réteg elitjéhez. Ez azért lényeges eredmény, mert az EGP-csoportosítás egy aggregáltabb változata a felső- és az alsó szolgáltatói réteget összevonja, ami a magyar képzettségi adatok alapján legalábbis megkérdőjelezhető. A történeti változások szintén a két csoport különválasztásának szükségességét támasztják alá, hiszen az ötvenes évektől a kilencvenes évek első feléig gyakorlatilag nem változott a két értelmiségi réteg közötti „képzettségi” távolság (5.1.–5.2. táblázat 3-4. sora). Vagyis, az iskolázottsági, szakképzettségi mutatók azt implikálják, hogy az értelmiségi, szakalkalmazotti, hivatalnoki rétegen belül a lényeges választóvonal nem a vezető-beosztott dimenzió mentén húzódik, sokkal inkább tűnik relevánsnak és időben állandónak egy olyan hierarchia, amely a felsőszintű, elit értelmiségi, szolgáltatói foglalkozásokat különíti el az alacsonyabb képzettséget, kisebb önállóságot követelő alsószintű értelmiségi, hivatalnoki szakmáktól.

Rutin szellemi foglalkozások. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a középszintű alkalmazottak, rutin szellemi foglalkozásúak képzettségi szempontból vélhetően inkább a szellemi rétegekhez sorolandók, hiszen a vizsgált paramétereket illetően az értelmiségi, hivatalnoki réteg alsó csoportjaihoz állnak közelebb, mintsem a szigorú értelemben vett fizikai foglalkozásokhoz. A történeti változásokat feltáró korrelációs együtthatók azonban egy érdekes és elgondolkodtató tényre hívják fel a figyelmünket. Amíg a formális iskolai végzettséget tekintve ezen foglalkozási kategóriák stabilan tartják helyüket a „tisztá” értelmiségi rétegek és a képzett fizikai csoportok között, addig a szakmaspecifikus képzettség felől közelítve sokkal inkább tetten érhetők a „leértékelődés” jelei – legalábbis a nőknél (5.2. táblázat 5-6. sora). Vagyis, ez utóbbi szempontból az elmúlt évtizedekben megnövekedett a távolság az alsószintű értelmiségi és a kiszolgáló jellegű, rutin szellemi foglalkozások között. Ez azért lényeges megállapítás, mert a foglalkozási rétegstruktúra történeti változásait bemutató részben már említettük, hogy a témával foglalkozó elméletek némelyike szerint az iparosodás, a modernizáció következtében fokozatosan csökken a szellemi és fizikai foglalkozások közötti távolság, egyre halványabb a két nagy aggregátum közötti határvonal, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a középszintű, rutin szellemi foglalkozások képzettségigénye folyamatosan visszaesik és a fizikai foglalkozásokéhoz hasonul. Eredményeink nem mondanak ellent ennek a trendnek, hiszen

éppen a munkaerőpiachoz leginkább kötődő „tudások”, képzettség tekintetében figyelhető meg a „nőinek” tekinthető rutin szellemi szakmák és az alsósztintú értelmi-ségi, szolgáltatói foglalkozások egymástól való növekvő távolodása.

Rutin szolgáltatásiak–rutin szellemiek. Az EGP-kategorizálás a rutin szolgáltatási osztályt – legalábbis a férfiaknál – a rutin szellemi, irodai foglalkozásokkal tartja egyszintűnek, amit bizonyít, hogy a séma összevontabb változatában egyként kezeli az említett kategóriákat. A nők esetében viszont fontosnak tartja a két csoport egymástól való elválasztását, azzal érvelvén, hogy náluk az egyszerű szolgáltatási foglalkozások jellegükben inkább a képzetlen munkás kategóriákhoz állnak közel. A formális iskolai végzettséget illetően regressziós becsléseink az előbbi megoldás helyességét támasztják alá, hiszen a szolgáltatási, kereskedelmi szakmák általános képzettségigénye szignifikánsan nagyobb, mint a képzetlen fizikai foglalkozásoké. A szakmaspecifikus képzettség vonatkozásában azonban más a helyzet. Ez esetben az empirikus eredmények éppen a férfiaknál kérdőjelezzik meg azon elméleti eljárás helyességét, amely szerint a rutin szellemi és szolgáltatási csoportok egy aggregáltabb szinten – a hasonló munkaerőpiaci, képzettségi jellemzőkre, karrie-mobilitási esélyekre hivatkozva – összevonandók. Ezt jelzi, hogy a férfiaknál az egyszerű szolgáltatási foglalkozások és a képzetlen munkás szakmák foglalkozásspecifikus képzettségigénye nem tér el szignifikáns módon egymástól. A történeti trendekre koncentrálva szintén a szóban forgó két foglalkozási csoport (rutin szolgáltatásiak és rutin szellemiek) egyre erőteljesebbé váló „másságát” kell kiemelnünk. Az asszociációs mérőszámok szerint mind a formális végzettséget, mind a szakképzettséget tekintve nőtt a távolság a két réteg között az elmúlt évtizedekben, ami megkérdőjelezi egységes osztályként való kezelésüket (5.1.–5.2. táblázat 7-8. sora).

Termelésirányítók–technikusok–szakmunkások. Az EGP-osztályozásnál maradvára érdemes említést tennünk a termelésirányítók és az alsósztintú technikusok csoportjáról is. A kategorizálás egy összevontabb szinten nem választja el ezt a csoportot a szakképzett fizikai foglalkozásúaktól, hasonló munkamegosztási és piaci helyzetükre hivatkozva. Ugyanakkor a kvalifikációra vonatkozó becsléseink nem támogatják ezt a gyakorlatot, hiszen a termelés közvetlen irányítóinak mind formális iskolázottsági, mind speciális képzettségi szintje sokkal inkább eltér a képzetlen munkásokétól, mint a szakmunkások vonatkozó regressziós paraméterei. Az előbbi foglalkozási csoport iskolázottsági szempontból leginkább a középszintű szak-alkalmazotti, rutin szellemi rétegekhez áll közel. Az időbeli változásokat kifejező mutatók szintén erre utalnak: a „mesterek” és közvetlen irányítók a foglalkozások humántőke-igénye tekintetében egyre távolabb kerülnek egymástól (5.1.–5.2. táblázat 9-10. sora).

Betanított munkások–segédmunkások. A munkajelleg-csoportosítás egyik lényeges sajátossága, hogy a fizikai foglalkozásúak között egy határozott hierarchiát tételez, elkülönítve egymástól nemcsak a szak- és a szakképzetlen munkás réteget, hanem ez utóbbin belül a betanított és a segédmunkásokat is. Kérdés, vajon a képzettségi jellemzők alátámasztanak-e egy ilyen típusú differenciálást. A statisztikai becslések nemek szerint eltérő tendenciákat jeleznek. A nőknél a betanított munkások mind az általános iskolázottságot, mind a szakmaspecifikus „tudást” tekintve a segédmunkások „felett” helyezkednek el, ugyanakkor a férfiaknál mindez csak a szak-

képzettség tekintetében igaz. A történeti változások szintén a nemek közötti különbségekre hívják fel a figyelmet: amíg a férfiaknál a két munkáscsoport közötti képzettségi távolság csökkent az utóbbi évtizedekben, addig a nőknél a stabilitás jelei mutatkoznak, ami esetükben egy egyértelmű képzettségi hierarchia jele (5.1.–5.2. táblázat 11–12. sora).

Mezőgazdasági–nem mezőgazdasági foglalkozásúak. A hagyományos magyar rétegséma a fizikai csoportokon belül alapvetőnek tekinti a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági foglalkozások elválasztását. Ebből a szempontból kiemelendő azon eredményünk, amely szerint a férfiaknál a humántőke-beruházást tekintve nincs statisztikailag releváns különbség a képzetlen ipari foglalkozásúak és a mezőgazdasági munkások között. A nőknél viszont más a helyzet, hiszen náluk az utóbbi rétegbe tartozók iskolázottságukat illetően határozottan „lejjebb” helyezkednek el a foglalkozási hierarchiában, mint a képzetlen munkások. Az időbeli változásokat kifejező korrelációs együttthatók alapján azonban azt prognosztizálhatjuk, hogy a szóban forgó két réteg egyre inkább egymáshoz hasonul, legalábbis a képzettségi adatokat tekintve (5.1–5.2. táblázat 13–14. sora).

Mezőgazdasági önállók. Van még egy foglalkozási csoport, amelyről külön említést kell tennünk, és ez a mezőgazdasági önállók rétege. Ezen csoport képzettségi helyzete jelentősen megváltozott az utóbbi néhány évtizedben. Korábban a gazdák a mezőgazdasági fizikai és egyéb képzetlen munkásokhoz álltak közel, addig a kilencvenes évtized elejére képzettségi szempontból inkább az önálló iparosok, vállalkozók rétegeihez váltak hasonlóvá (5.1.–5.2. táblázat 15–16. sora). Ez mindenképpen felveti a kérdést, vajon a későbbiekben indokolt-e a mezőgazdasági foglalkozásúak (önállók és munkások) egy réteggént kezelése vagy az önálló gazdák egyre inkább egy izmosodó középréteg tagjainak tekinthetők – ahogyan az EGP-klasszifikáció feltételezi.

Foglalkozási réteg(osztály)helyzet – életkori profilok

Nem egy nemzetközi vizsgálat bizonyította, hogy a különböző foglalkozásoknak, foglalkozási rétegeknek sajátos „életkori görbéjük” van, aszerint, hogy az egyének tipikusan mely életszakaszokban választják az adott pozíciókat. Például Kaufman és Spilerman (1982) ebből a szempontból öt csoportba sorolja a foglalkozásokat: a fiatalok által „uralt” pozíciókra (ezeket általában a munkaerőpiacra történő belépéskor választják az emberek); a középnemzedékek foglalkozásaira; a tipikusan idősebbek által betöltött státuszokra; azokra a foglalkozásokra, amelyeknél nem mutatható ki szabályos életkori trend és végül azokra a pozíciókra, ahol ez a tendencia jellegzetesen U-alakot vesz fel (ezek a legfiatalabbakra és a legidősebbekre jellemző foglalkozások). Vajon az általunk vizsgált foglalkozási rétegeknek/osztályoknak van-e valamilyen jellegzetes életkori profilja? Erre a kérdésre próbálunk válaszolni a következőkben. A probléma több oldalról is megközelíthető: egyrészt, az egyes foglalkozási csoportokba tartozók átlagos életkorának a kiszámítása felől, másrészt, a tényleges munkaerőpiaci tapasztalat figyelembevételével. A két módszer közötti különbség

lényeges, hiszen az utóbbi inkább kifejezi a munkaerőpiaci beágyazottságot, mint az előbbi. Ez leginkább a nőknél érdekes, akiknél a foglalkozási életút szakadozott, eltartottsági- (pl. gyermekszülés miatt) és aktív munkaperiódusok váltják egymást, vagyis, foglalkozási karrierívük jelentősen eltérhet a férfiakétól (Mincer–Polachek 1974; Bukodi–Róbert 1999). Éppen ezen megfontolásból döntöttünk úgy, hogy az egyes foglalkozási rétegek választásának „időzítését” nem az életkorral, hanem egyrészt a munkaerőpiaci tapasztalattal, másrészt az úgynevezett „első osztály” hatással mérjük. Ez utóbbi azt mutatja meg, hogy az adott foglalkozás tipikusan pályakezdő pozíció-e vagy sem. (A vonatkozó regressziós becsléseket lásd a 3. és a 4. táblázat 5-6. sorában.)

Statisztikai eredményeink egy határozott foglalkozási rangsort jeleznek az életpálya profilokat illetően: minél magasabb az adott foglalkozási csoport képzettség-igénye, minél inkább önálló munkavégzést követel, annál kevésbé valószínű, hogy az egyének már pályakezdésükkor ebbe az osztályba/rétegbe kerülnek. Mind a nőknél, mind a férfiaknál elkülönülni látszanak egymástól a szellemi és a fizikai foglalkozások. Ezt bizonyítja, hogy – a munkajelleg-csoportosítás esetében a segéd munkásokhoz, az EGP-osztályozásnál a képzetlen munkásokhoz viszonyítva – a vezetők, illetve a különböző szintű értelmiségi, hivatalnok foglalkozásuk, valamint a középszintű szakalkalmazottak kisebb valószínűséggel kezdik munkaerőpiaci karrierjüket a felsorolt foglalkozási státuszokban. Ugyanez igaz még az önálló vállalkozókra és a gazdákra is. A szakmunkásokat illetően más a helyzet; ezek a foglalkozások tipikusan pályakezdő pozíciók, ami a magyar szakképzési rendszer és a munkaerőpiaci folyamatok közötti erős kölcsönhatással magyarázható. A két szegmens között kapcsolatot kereső elméletek alapvetően kétféle „mobilitási terű” országot különítenek el: egyrészt azokat a nemzeteket, ahol az iskolázottság, a szakképzettség dominál, másrészt azokat az országokat, ahol a foglalkozási réteghelyzetet elsősorban a szervezeti keretek határozzák meg (Kurz–Müller 1987; magyarul olvasható: Róbert 1998). A kutatók azt találták, hogy minél specializáltabb képzést nyújt az iskolarendszer, annál szorosabb lesz az összefüggés az iskolázottság és a foglalkozási rétegpozíció között. Ennek eredményeként azok az országok, ahol az iskolai szakképzés a foglalkozások legtöbbszöréhez kvázi szakmai képesítést nyújt, az első típusú kategóriába tartoznak, míg azok, ahol a szakmai képzettség jellemző módon cégekhez kötődő tanfolyamokon megszerezhető tudásanyagra korlátozódik, a második csoportban található. A magyar szakmunkásképzés közismerten az első típusba sorolható, ami azt jelenti, hogy az „iskolapadokból” kikerülő szakképzett fiatalok nagy része – ha el tud helyezkedni – tanult szakmájában kezdi foglalkozási karrierjét.

Amíg az eddigiekben említett foglalkozási csoportok esetében elenyészőek voltak a nemek közötti „időzítési” differenciák, addig a mezőgazdasági munkásoknál más a helyzet. Ez esetben a férfiaknál nem mutatkozik statisztikailag szignifikáns különbség a mezőgazdasági foglalkozásuk és az iparban foglalkoztatott szakképzetlen, illetve segéd munkások pályakezdését illetően, a nőknél viszont igen, ők ha mezőgazdasági fizikai munkaköröket választanak, akkor ezt általában életpályájuk legelején teszik. Ki kell még emelnünk a rutin szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásukat is. Az „első osztályra” vonatkozó regressziós becslések itt sem jeleznek a képzetlen ipari munkásokétól jellegzetesen eltérő mintát, ami tovább erősíti az

emberitőke-beruházások kapcsán tett megállapításunkat, amely szerint Magyarországon „helytelen” ezen csoport és a rutin szellemiek rétegének összevonása.

Az „első osztály” hatások mellett (azokra kontrollálva) statisztikai modelljeink – amint már említettük – vizsgálják a munkapiaci tapasztalat és a foglalkozási hovatartozás közötti kapcsolatot is. Eredményeinket a következőképpen foglalhatjuk össze:

A legtöbb felhalmozott munkaerőpiaci tapasztalat a vezetővé, illetve a felsőszintű értelmiségivé, hivatalnökká váláshoz szükséges, ez egybecseng azzal a megállapításunkkal, amely szerint éppen ezeknél a foglalkozási csoportoknál az egyik legmagasabb az emberi tőke szakmaspecifikus „pontértéke”. A szellemi foglalkozásúak egyéb csoportjainak (alsószintű értelmiségiek, kváziértelmiségiek, rutin szellemiek, irodaiak) karrierprofilja ettől eltérő: az „első osztály” hatást figyelembe véve, az ezen foglalkozásokhoz való tartozás valószínűsége fokozatosan csökken az életpálya során. Ez viszont azt jelenti, hogy az alsó szolgáltatói, illetve a rutin szellemi munkakörök tipikusan a foglalkozási karrierút „közepének” foglalkozásai – mégegyszer, a negatív „első osztály” hatásokra (is) kontrollálva. A szakmunkások – és a nőknél a mezőgazdasági munkások – esetében a munkapiaci tapasztalat hatása negatív: minél régebben tartózkodik valaki a munkaerőpiacon, annál kevésbé valószínű, hogy a szakmunkás réteg/osztály tagja. A szolgáltatási és a kereskedelmi dolgozók munkapiaci profiljukat illetően nem térnek el lényeges módon a képzetlen munkásoktól.

Összefoglalás

A tanulmányunk bevezetőjében hivatkozott kutatási tervtanulmány (Róbert 1997) szerint a hazai társadalmi rétegződés az empirikus elemzése során szükség van néhány alapvető rétegződési elv felülvizsgálatára. A következőkben az ezen elveket érintő legfontosabb empirikus eredményeinket foglaljuk össze.

Fizikai–szellemi különbségtétel. A jelenleg használatos munkajelleg-csoportosításnál alapvető a foglalkozások ilyen irányú differenciálása, az EGP-séma esetében azonban nem ez a leglényegesebb választóvonal. Eredményeink szerint a magyar foglalkozási struktúra még mindig kétpólusú, elkülönítve egymástól a nagyobb képzettséget igénylő, előrelépési lehetőségeket ígérő szellemi és az alacsonyabb képzettséggel is betölthető, korlátozott karriermobilitási „terű” fizikai foglalkozásokat. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy egy ilyen típusú törésvonal teljesen egyértelmű módon osztaná két részre a munkaerőpiaci pozíciókat. A szellemi–fizikai „szembenállást” mindenképpen képlékenyen kell értelmeznünk. Ezt bizonyítják empirikus eredményeink is, amelyek szerint a foglalkozásokon belül létezik egyfajta „ütközőzóna”, a rutin szolgáltatási foglalkozások csoportja, amely átmenetet képez a szigorú értelemben vett szellemi és fizikai foglalkozások között. Más szóval, a foglalkozási struktúrát inkább egyfajta kontinuumként kell felfognunk, amely – Sorensen és Kalleberg (1981) terminológiájával élve – a teljesen zárt munkaerőpiaci pozícióktól a teljesen nyitott pozíciókig terjed. Az előbbiek csoportjába tartoznak a kvalifikációt igénylő, innovatív jellegű, önálló munkavégzést követelő, egy előre meghatározott

karrier-életutat felkínáló foglalkozások, míg az utóbbi csoportba a minimális hozzáértést igénylő, „bárki” által betölthető státuszok. Természetesen a két végpont között a munkaerőpiaci jellemzők sokfélesége képzelhető el, amelyből következően a zárt és a nyitott pozíciók közötti átmenet képlekeny.

Vezető és értelmiségi különbségtétel. A munkajelleg-csoportosítás a jól képzett szellemi rétegen belül a vezető-beosztott értelmiségi különbségtételre helyezi a hangsúlyt. Kérdés volt, hogy a modernizáció, a foglalkozási struktúra átalakulása nem eredményezi-e ezen választóvonal eltűnését, és nem adja-e át a helyét más típusú törésvonalaknak. Eredményeink egyértelműen ez utóbbi feltevést igazolják. Úgy tűnik, a szellemi rétegen belül erősebb a magasan kvalifikált értelmiségiek, felső- és középvezetők, valamint az alsóbb szintű vezetők, kevésbé képzett értelmiségiek, kváziértelmiségiek közötti határvonal, mint a vezető-beosztott különbségtétel.

Szaktanácsadók, betanított munkások, segédmunkások, mezőgazdasági munkások. Vajon érvényesül-e valamilyen határozott hierarchia a fizikai foglalkozásokon belül vagy a különbségek elsősorban más dimenziókban, például ágazati differenciákként jelentkeznek. Az általunk figyelembe vett paraméterek alapján úgy tűnik, hogy a nőknél inkább, a férfiaknál kevésbé érvényesül a fizikai foglalkozásokon belüli hierarchia. Ezt elsősorban a képzettségi, munkaerőpiaci beágyazottságra vonatkozó adatok bizonyítják. A nőknél egyértelműen látszik, hogy a szaktanácsadóktól a betanított- és segédmunkásokon át a mezőgazdasági fizikaiakig fokozatosan csökken a foglalkozások humántőke-igénye, a férfiaknál ez a tendencia nem jelentkezik ilyen határozottan. Náluk inkább csak a szakképzett „mesterek” különülnek el a fizikaiak egyéb rétegeitől. Lényegesebb a történeti trendek is, amelyek az EGP-klasszifikációt mutatják érvényesnek – legalábbis a férfiaknál –, amennyiben az nem tesz különbséget a betanított- és a segédmunkások között és egységesen a szakképzetlen munkások osztályáról beszél.

Ágazati különbségek. Az ágazati különbségeket illetően az egyik legfontosabb probléma a mezőgazdasági és az egyéb termelő, szolgáltató szféra közötti választóvonal érvényességének a kérdése. A munkajelleg-csoportosítás bizonyos aggregátsági szinten egy réteggé hivatkozik a mezőgazdasági foglalkozásokra, függetlenül attól, hogy valaki önállóként vagy munkásként tagja-e ennek a rétegnek. Empirikus eredményeink részben alátámasztják, részben cáfolják ezt az összevonást. A nőknél a munkaerőpiaci paraméterek egyértelműen arra utalnak, hogy indokolt a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági munkások közötti különbségtétel, a férfiaknál viszont más a helyzet, ez esetben az egyszerű mezőgazdasági foglalkozásuk sem képzettségüket, sem egyéb munkaerőpiaci jellemzőiket figyelembe véve nem különbözik az ipari munkásoktól. Ugyanakkor mind a férfiaknál, mind a nőknél megfigyelhető egy olyan trend, amely a mezőgazdasági szféra „kettészakadását” jelzi, egyrészt az ipari-szolgáltatási vállalkozókhoz közel álló önállóakra, másrészt a kvalifikálatlan ipari, szolgáltatási munkások mellett/alatt elhelyezkedő mezőgazdasági munkásokra.

A mezőgazdasági–nem mezőgazdasági különbségtételen túlmenően figyelemre méltó a különböző szintű szolgáltatási fizikai foglalkozások helyzete is. A munkaerőpiaci paraméterek azt jelzik, hogy ezeknek a foglalkozásoknak a „funkciója” speciális, az esetek nagy részében átmenetül szolgálnak a különböző, de valószínűsíthetően a képzettségi hierarchiában nagyjából ugyanott elhelyezkedő foglalkozási

pozíciók közötti mozgásban. Ezek a következtetések egybevágnak egy nemrégiben elvégzett, német adatokon alapuló hasonló tárgyú elemzés eredményeivel (Blossfeld–Giannelli–Mayer 1993). Ezzel kapcsolatosan az említett szerzők arra az elméleti okfejtésre hivatkoznak, amely szerint a fejlett országokban alapvetően egy kettős munkaerőpiac létezik (Piore–Sabel 1984). Az elsődleges piacon a foglalkozásspecifikus képzettségre helyeződik a hangsúly, itt a munkavállalók érdeke a szakmai előmenetelüket megalapozó képzettségbe, tudásba való beruházás, amit ez az „első” munkapiac viszonylag magas jövedelmekkel és viszonylag gyors és meghatározott előrelépési lehetőségekkel honorál. A másodlagos munkaerőpiacon viszont nem léteznek ilyen típusú „jutalmak”. Ez a munkapiac olyan foglalkozásokat tömörít, amelyek karrierlehetőségeiket tekintve nem vagy csak nagyon lazán kapcsolódnak az elsődleges munkaerőpiaci struktúrához. Más szóval, az ide sorolható foglalkozási csoportoknál – a különböző típusú kvalifikálatlan munkák esetében – az életpályán belüli mobilitás legfeljebb csak „egymás közötti” mozgásokban nyilvánul meg, ami viszont hozzájárul egy stabil, időről időre újratermelődő képzetlen munkás réteg kialakulásához.

Ha eddigi elemzéseink összefoglalásaként javaslatot szeretnénk tenni arra vonatkozóan, hogy a vizsgált két foglalkozási séma közül melyik alkalmasabb az átalakuló munkaerőpiaci és társadalmi struktúra jellemzőinek megragadására, az *EGP-klasszifikáció érvényessége mellett kellene érvelnünk*. Ez azonban nyilvánvalóan nem jelenti ezen osztályozási rendszer „csontnélküli” átvételét, hiszen elemzésünk több pontján is utaltunk arra, hogy az EGP-séma bizonyos megoldásai, összevonásai hazai viszonyok között nem biztos, hogy megállják a helyüket – a vizsgált munkaerőpiaci jellemzőket tekintve. Emellett nyilvánvaló, hogy a különböző típusú osztályozási rendszerek „tesztelésének” csak egyetlen területe a munkaerőpiaci dimenzió. További elemzések szükségesek, amelyek mintegy folytatásaként a hatvanas években Ferge Zsuzsa által elkezdett kutatásoknak, az életmód különböző aspektusait figyelembe véve próbálják meghatározni a társadalmi helyzet „legjobb” mérését. Az is elképzelhető – ahogyan erre már utaltunk is korábban –, hogy nincs egyetlen „legjobb” társadalmi-foglalkozási kategóriarendszer, hanem a különböző dimenziókban (munkaerőpiac, jövedelem, vagyoni helyzet, gazdálkodási szokások, kulturális minták, pártpreferenciák, stb.) más és más séma, illetve más és más elméleti megközelítés képes a különbségek legplasztikusabb megragadására.

Hivatkozások

- Agresti, A. 1990. *Categorical Data Analysis*. John Wiley and Son
- Andorka R. 1970. *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai II. Magyarországon*. Budapest: KSH Népszéktudományi Kutató Intézet
- Andorka, R. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár R. 1975. *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Budapest: KSH Statisztikai Időszaki Közlemények
- Andorka R. 1995. A rétegződélmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In: Andorka R.–S. Hradil–J. Peschar (eds.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 33–65.
- Blossfeld, H. P. 1986. Career opportunities in the FRG. A dynamic approach to study life course, cohort, and period effects. *European Sociological Review*, 2: 208–225.
- Blossfeld, H.-P. 1987. Labor-market Entry and Sexual Segregation of Careers in the Federal Republic of Germany. *American Journal of Sociology*, 1987, July.
- Blossfeld, H.-P.–G. Giannelli–K. U. Mayer 1993. Is there new service proletariat? The tertiary sector and social inequality in Germany. In: Esping–G. Andersen (eds.) *Changing Classes, Stratification and Mobility in Post-industrial societies*. London: Sage
- Bravermann, H. 1974. *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press
- Bukodi E.–Róbert P. 1999. Családi döntés? A nők munkaerőpiaci részvétele és a gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle*
- Bukodi E.–Fóti J.–Lakatos M.–Záhonyi M. 1999. A foglalkozási rétegződés modelljei. In: *A társadalom rétegződése. Időszaki közlemények I.* Budapest: KSH
- Crompton, R.–G. Jones 1984. *White-Collar Proletariat*. London: Macmillan
- Edwards, R. C. et al. 1975. *Labor Market Segmentation*. Lexington, Mass.: Heath Co.
- Erikson, R.–J. Goldthorpe–L. Portocarero 1979. Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, 30: 415–441.
- Erikson, R.–J. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Esping–G. Andersen G. 1993. *Changing Classes, Stratification and Mobility in Post-industrial societies*. London: Sage
- Ferge, Zs. 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: KJK
- Ganzeboom H.–D. Treiman 1996. Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of occupations. *Social Science Research*, 25: 201–239.

- Goldthorpe, J. H. 1980. *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press
- 1982. On the service class, its formation and future. In: A. Giddens–G. Mackenzie (eds.) *Social Class and the Division of Labour*. Cambridge: Cambridge University Press
- 1984. *Social mobility and class formation: on the renewal of a tradition in sociological inquiry*. CASMIN-project. Institut für Sozialwissenschaften. Universität Mannheim
- Goldthorpe J.– K. Hope 1974. *The social grading of occupations. A new approach and scale*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J.–C. Llewellyn 1977. Class mobility in Britain: three theses examined. *Sociology*, 11.
- Kaufman, R. L.–S. Spilerman 1982. The Age Structures of Occupations and Jobs. *American Journal of Sociology*. 87: 4, 827–851.
- Kerr, C. et al. 1960. *Industrialism and Industrial Man*. Harvard University Press
- Kolosi T. 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Kurz, K.–W. Müller 1987. Class mobility in the industrial world. In: *Annual Review of Sociology*, vol. 13, 417–442. (Magyarul megjelent: Róbert P. (szerk.) 1998. A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések. Budapest: Új Mandátum)
- Marshall, G. et al. 1988. *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson
- Marshall, G. 1990. John Goldthorpe and class analysis. In: J. Clark–C. Modgil–S. Modgil (eds.) *John Goldthorpe, Consensus and Controversy*. London: The Falmer Press
- Mayer, K. U.–G. Carrol, G. 1990. Jobs and classes: structural constraints on career mobility. In: Mayer–Tuma (eds.) *Event History Analysis in Life Course Research*. Madison: University of Wisconsin Press
- McFadden, D. 1974. Conditional logit analysis of qualitative choice behavior. In: P. Zarembka (ed.) *Frontiers in Econometrics*. New York and London: Academic Press
- Mincer, J. 1974. *Schooling, experience, and earnings*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Mincer, J.–S. Polachek 1974. Family investments in human capital: earnings of women. *Journal of Political Economy*, 82: 76–108.
- Piore, M.–C. Sabel 1984. *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books
- Róbert P. 1997. Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2, 5–48.

- Sorensen, A. 1991. On the usefulness of class analysis in research on social mobility and socioeconomic inequality. *Acta Sociologica*, 34: 71–87.
- 1994. The basic concepts of stratification research: class, status, and power. In: D. B. Grusky (ed.) *Social Stratification. Social Inequality Series*. Boulder: Westview
- Sorensen, A.–A. L. Kalleberg 1981. An outline of a theory of the matching of persons to jobs. In: I. Berg (ed.) *Sociological perspectives on labor markets*. New York: Academic Press
- Sorokin, P. 1927. *Social mobility*. New York: Harper and Bros
- Treiman, D. 1970. Industrialization and social stratification. In: E. Laumann (ed.) *Social Stratification, Research and Theory for the 1970s*.
- Tuma, N. B.–M. T. Hannan 1984. *Social Dynamics. Models and Methods*. Orlando: Academic Press